

Ратко Р. БОЖОВИЋ

НАЧИН ЖИВОТА У РАВНИЧАРСКИМ СЕЛИМА ЦРНЕ ГОРЕ

НЕКЕ ГЕОГРАФСКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ

Црна Гора је просторно мала, конфигурацијом терена много више са брдовитим и планинским него равничарским територијама, више неплодним и пасивним него плодним, већим дијелом са суровим него благо климатским условима. Али, Црна Гора је жива атракција са највећим могућим контрастима. Све истакнуте поларности могу се срести на малим просторним раздаљинама, да се путник-намјерник не може „чуду начудити” као да се ради о различитим половима на земљиној кугли.¹

¹ Црну Гору територијално малу, са бурном историјом и богатом културом, најприје можемо окарактерисати изузетно географски разноврсном. На малом растојању истичу се висинске, климатске, природне разлике (природне у смислу љепоте али и услова за живот); изразите супротности, као да је природа вјечито ратовала са самом собом. Углавном, у свој тој различитости преовлађују три географске области: приморска, крашка и планинска. Приморска област се простире на уском и разуђеном дијелу Јадрана. Ограђена је од крашке области планинама Ловћеном, Румијом и Орјеном. Крашка област обухвата средишњи дио Црне Горе са скученим, посним („њиве на камену”) и сушним (безводним) земљишним површинама. Планински дио смјештен је у континенталном сјеверозападном предјелу Црне Горе, испуњен богатим шумама и пашњацима, брзотоким и бистро-чистим ријекама и потоцима, природним љепотама и чистим ваздухом. Црна Гора је, бар до сада, била много љепша и интересантнија за посјету него за трајан живот у њој. То потврђују сталне миграције становника (из села и градова) у разне правце као и масовни, посебно туристички, боравци у њој.

Узмемо ли за примјер само два древна града као што су Цетиње и Котор (један и други велика инспирација Његошевог стваралаштва), раздвојена планином Ловћен, има се утисак да са врха Ловћена човјек замахом руке може каменом добацити до једног и до другог града. Но, природа је учинила такве контрасте да је потребно скоро читави сат вожње луксузним аутомобилом од једног до другог града. Дакле, савремена цивилизација није их много приближила, али култура јесте још од давнашњих времена. Црногорци живе у једном и у другом граду, посјећују се и пресељавају, блиско вежу на различите начине, али опет, по менталитету значајно разликују. Живе, по природи ствари, другачије, у Котору уз обалу и на пучини мора а на Цетињу без рјечице и поточића, у правом красу; у Котору бујају мандарине и лимуни а на Цетињу ни винова лоза. Али, постоје сличности; оба града су градови музеји, скоро је све у њима повијесно догађање. И друго, оно што их је у лошем смислу приближило то је комунистички поредак који је један и други град „неприродно” индустријализовао да би им културу умртливио и упросјечио.

Црногорска села, такође, су веома различита на малим просторима, од пространих у равницама до села у голом црногорском кршу, тако да нека од ових других на први поглед изгледају као да ни птица до њих не може долетјети, али се опет у њима може запазити паркирани луксузни мерцедес неког гастарбајтера или домаћег „новопеченог” бизнисмена. Један значајан број равничарских села смјештен је у близини градова, пошто су градови у Црној Гори иначе настајали у равницама, између планина или брда. Та су села у предности у односу на друга села, не само због бољих услова материјалне егзистенције њихових житеља него и због лакшег и бржег примања утицаја градско-урбане цивилизације. Истина, културни утицаји нијесу увијек са позитивном конотацијом, као што и акултурациони процеси претежно теку у једном правцу (преносом градске културе на сеоски начин живота). За разлику од тих села, планинска и брдска (удаљена од градова) села, појавом нагле индустријализације бројно се пресељавају у градове и у њима снажно утичу на културу живљења рурализујући их.

ЗНАЧЕЊЕ 'НАЧИНА ЖИВОТА'

Овдје нас, прије свега, интересује начин живота различитих категорија становника равничарских села (оних ближе граду), тј. ка-

ко се он одвија на подручју Црне Горе. Ова села представљају неки облик стварносног „идеалног типа” у којем се изразито преламају позитивне и негативне тенденције наметнуте савремене индустријализације и урбанизације у друштву које, у ствари, непосредно и посредно додирују овакав тип насеља у Црној Гори. Али, прије разматрања конкретног проблема, намеће се питање одређивања значења *начина живота*. А још прије одређења значења *начина живота*, морамо пажњу усредсредити на питање *свакодневног живота појединаца* у одређеној друштвеној заједници. *Свакодневни живот* не можемо једноставно изједначити са *начином живота*. Друга синтагма представља (означава) апстрактнију категорију. Агнеш Хелер говори о свакодневном животу као облику цјелокупних активности које карактеришу репродуковање појединаца тако да сваки пут стварају могућности за друштвену репродукцију. На једном мјесту ће истаћи: „Један *комплекс* (један систем, једна структура) свакодневних делатности карактерише у *једној одређеној фази живота безусловну континуираност* и то у смислу израза ‘из дана у дан’. То је свакодневни фундамент *начина живота људи*” (А. Хелер, 1978: 29). Наиме, Хелерова истиче као значајно за свакодневни живот континуирано дјеловање, понашање и живљење људи, па његова структурираност и одређени систем представљају фундамент за одређење начина живота. Тиме у односу на свакодневни живот начин живота представља нешто што имплицира разлику, ниво, разликовани квалитет, што упућује на културу живљења. Свакодневни живот, по Лефевру, обухвата широку скалу изражавања живота човјека (у породици, доколици, слободном животу), гдје се сучељавају задовољство и незадовољство, срећа и несрећа, богатство и биједа, све до природних утицаја – понављања дана и ноћи, смјењивања мјесеци, година и једноставно поновљања радњи. У ствари, то је одређени ниво друштвене стварности који треба критички преиспитивати у сврху остваривања хуманијег живљења. Одатле, када критички расветљава социјалистички поредак (његову педесетогодишњу владавину), Лефевр учача да се свакодневни живот успореније мијења него структура државе. Свакодневни живот се мијења „друкчије, с другим ритмом. Тако се у историји друштва разни сектори модифицирају неједнако, једни прије други касније. Прогрес једног не значи непосредно прогрес другог” (Н. Lefebvre, 1969: 169). У теорији постоји доста раширено разумијевање културе као начина живота. Тако ће Елиот истаћи да

култура представља „укупан облик у коме један народ живи (чита-ви животни пут народа) од рођења до гроба, од јутра до у ноћ и сами сан” (Т. S. Eliot, 1949: 37). Наиме, Елиот схвата културу као *цјеловит начин живота* – све карактеристичне активности и сва интересовања једног народа. Он истиче значај традиције за културу (*енглество*), што треба одобравати и бранити од свих налета и запљускивања масовне културе (безвриједних филмова, стрипова, као и ниских емоција и ситних живота свих невјерних „шупљих људи”). И G. Simmel културу веже за живот, али у смислу оног живота (или начина живота) који је вриједносно утемељен. Тако је за њега култура „једна велика постојана трагедија”, гдје је сâм живот крив што мора да изађе из своје анималности и себе учини видљивим за себе самог чиме се објективира са формама које он ствара. Тек тада је живот „духован” или „стваралачки”, значи да је културан (G. Simmel, 1929: 251, У: W. Perpeet, 1976: 1313-14). А Гордон Олпорт наглашава да с временом култура постаје „начин живота”, али ипак прави разлику између културног и друштвеног утицаја на човјека. Култура је, по њему, *средство* које образује људе и задовољава њихове потребе да би постепено постала *вриједност* по себи па „и наша љубав и оданост култури основни су аутономни мотиви чију снагу најдубље осећамо онда када смо лишени свог културног упоришта” (Г. Олпорт, 1969: 219). Поставља се питање да ли културу можемо узимати као начин живота или сваки начин живота називати одређеним обликом културе из једног једноставног разлога а то је што се тако широко одређење културе преклапа са значењем друштва или начином друштвеног живота, односно „начином друштвене производње живота”. У ствари, све оно што је вриједносно утемељено из укупног друштвеног живота или боље речено из повијести стварања људског рода представља културу. Према томе, цјелокупни начин живота или начин друштвене производње живота не може бити култура, односно то свеукупно није култура, него избор из тога, оно што је вриједносно утемељено, што утиче не само на задовољавање него и на освестрањивање и развијање људских потреба. Према томе, „тек одређење културе као *специфичног и особеног начина постојања друштва*, подстиче на размишљање о разлици између друштвеног и културног комплекса” (Д. Коковић, 1977: 93). Одатле, начин живота више упућује на шири опсег друштвеног живота, што значи и културног, али не само њега, јер се укупни друштвени живот састоји од разних области. И култу-

ра је једна од њих, без обзира на то што се свака област друштвене производње живота може испољавати на мање или више културан начин. Свакодневни живот подразумијева одређени квантитет, сву разноврсност испољавања живота човјека (добро и лоше, лијепо и ружно) или живота одређене друштвене заједнице. Начин живота подразумијева одређивање значења оног свакодневног или укупног живота који тендира према култури, али се сви облици живота не могу супсумирати под појам културе пошто култура, поред осталих области у оквиру ширег опсега испољавања људског живота, представља особен а не било који начин живота. У том смислу се разматра начин живота у Црној Гори у равничарским селима ближим граду, гдје у оквиру тако разумијеваног укупног друштвеног живота постоји мјесто и за културни живот ових заједница и појединачно у њима.

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА НАЧИНА ЖИВОТА РАВНИЧАРСКИХ СЕЛА У ЦРНОЈ ГОРИ

У Црној Гори равничарска села су претежно смјештена у близини градских насеља, нека у познатим пољима, посебно у басенима ријека Зете, Мораче, Бојане и у басену Скадарског језера. Али, постоје и равнице, истина мање, које се простиру у крашким безводним областима као што су нпр. Граховско и Цетињско поље. Неке равнице су посебно карактеристичне по згуснутим насељима, поготово спојеним селима, што значи да је прекривеност плодног земљишта велика. Зато се све више у овим насељима практикује, уз вјештачке стимулансе, интересно-профитна експлоатација свих природних ресурса у процесу пољопривредне производње. Најкарактеристичнији примјер је велико насеље Зета у Зетском пољу са низом међусобно спојених села која се простиру јужно од Подгорице до Скадарског језера. Несмотреном индустријализацијом (Алуминијски комбинат) те несавјесним и нестручним односом технократско-бирокарских структура друштва у погледу предузимања заштитних мјера од последица индустријске зоне које би се могле, бар донекле, изоловати како се не би свеколико загађивала природна околина, Зетска равница све више постаје природно неупотребљива. Томе треба додати да плодно земљиште са изразито повољним климатским условима нијесу штедјели ни његови становници-власници, него су га, напротив, под притиском профитерског инте-

реса вјештачким стимулансима све више експлоатисали до обилне контаминаности, чак до исцрпљености за даљу репродукцију. Тиме „логика природе”, њена неопходност за очување људске природности, чак за одржање здравља па и живота, губи пред налетом „логике тржишта” огољелог интереса, што је индустријски модел привређивања наметнуо пољопривредној производњи. „Индустрија настоји наметнути своје критерије производње пољопривреди, начинити од ње само објект индустријске производње. Тако индустрија докида коначно онај вјековни антагонизам који је постојао између индустрије и пољопривреде, али тако да пољопривреда преузима памет и понашање индустрије” (Р. Супек, 1989: 221-22). Према томе, овакве појаве нијесу само одлике појединих подручја, као нпр. Зете у Црној Гори, него мање-више свих равничарских, па до некле и неких брдских и планинских села, тј. већ постоје свугдје тамо гдје власници и обрађивачи земљишта и узгајивачи стоке производе за тржиште. Дакле, однос човјека према природи и из њега изведени однос према људској природи, све више постаје вјештачки, јер власник-произвођач постаје специфични потрошач блага природе а највише због стицања што већег уносног материјалног блага. Земљиште се све већим ремећењем равнотеже између његових природних микропарцела исцрпљује чиме се мијења структура и способност тла за рађање. Вјештачке супстанције условљавају све већу даљу неприродну употребу стимуланса за сљедећу репродукцију. Само се жели одржати ниво производње са тако контаминираним земљишта. Наиме, земљиште се до коначности троши, чиме се све више губи његова природна могућност за даљу репродукцију. Јавља се чудновати парадокс човјековог односа према природи – не стаје оно што је дато да стално постоји.

Нагла индустријализација са пратећом урбанизацијом градова у вријеме комунистичког колективистичког залета захватила је на посредан и непосредан начин равничарска села, знатно раније него планинска и брдска села у Црној Гори. У првој фази индустријализације, одређеније речено комунистичког тренда развоја друштва, индустрија је напосто покупила пољопривредне произвођаче за рад у индустријском сектору и створила армију сељака – индустријских радника (полутана), посебно из равничарских села тако да они, такорећи, одједном бивају „једном ногом у индустрији а другом у пољопривреди”. Друга категорија сељака индустријских радника јесте она која се регрутује из планинских и брдских села

удаљених од града и индустријских фабрика. Ако не одмах, а оно постепено, ова се популација пресељава у градове чиме иселиници све више губе, сем у менталитету, везу са селом. Према томе, иако је индустрија у почетним фазама вапила за горштацима као новорегрутованим индустријским радницима, градови (њихова урбана зона) не прихватају их једноставно. Временом све више ничу нове стамбене зграде и формирају се нове градске четврти (радничка насеља) као и нове приватне куће на периферији градских агломерација. Тиме се успоставља конгломерат урбанизације и рурализације градова, урбанизације сталном експанзивном изградњом стамбених објеката различитих нивоа, а рурализације путем пренесеног менталитета и начина живота из сеоског у градски амбијент. Истовремено, равничарска села трпе најезду „оригиналних сељака” који силазе с планина и брда у равнице, како поступним куповањем земље и старих кућа од старосједелаца тако и због наглих промјена до којих долази због потапања кућа и имања након изградње хидроелектрана на планинским ријекама. Тако равничарска села „трпе” двоструки утицај, поред утицаја дошљака („правих сељака”) истовремено „трпе” и утицај градске цивилизације захваљујући све чешћим комуникацијама са градским начином живота, посебно преко школовања дјеце и радом у граду (највише у индустрији) те путем све бољих и чешћих саобраћајних комуникација, било јавним било својим личним превозом (посједовањем аутомобила).

Равничарска села, која су некада имала изграђене куће у брдима или у њиховим подножјима или на прикрајку равнице, у посљедње вријеме се нагло шире изградњом стамбених и њима пратећих објеката, чак и кућа изнад реалних потреба и то усред плодних земљишних површина. Тако изгледа као да у пољу више простора заузимају различити грађевински објекти него обрадиво плодно земљиште. Иако су у првој фази индустријализације житељи ових села екстензивније обрађивали земљу, ипак су успостављали природнији однос према њеном коришћењу и уопште природније живјели.

Радомир Лукић с правом истиче да све оно што није историја прогутала својим ратовима и окупацијама, бурама и устанцима, пожарима и поплавама и тиме затрла многа традиционална сеоска насеља (куће и кућишта) на крају је свемоћним надирањем довршила савремена техника у „џиновском преображају који из темеља мења све у нашем селу” (Р. Лукић, 1965: 5). У другој фази настаје обрт. Заузимањем плодног земљишта, сужени обрадиви про-

стор почиње да се много интензивније и лукративније користи. Нагло се развија инфраструктура (градски водовод, асфалтни путеви за редовни градски превоз, телефонске везе и то све уз бољу и разноврснију комфорну опремљеност), тако да се ова села приближавају нивоу градске опремљености и урбанизованости. У појединим селима почињу да се подижу одређени индустријски погони, развија се трговинска, угоститељска и уопште услужна дјелатност, негдје и облици туристичке привреде. Такође, ова села у односу на претходну фазу развоја у посљедње вријеме далеко више користе техничка средства за пољопривредну производњу а и свугдје тамо гдје је то могуће опремила су се за мелиоризацију тиме увелико олакшали напор у раду и истовремено повећала продуктивност пољопривредне производње. Но, те предности прате одређени недостаци као што су нпр. загађивање унутар земље разним вјештачким стимулансима у сврху што већег испумпавања приноса по јединици површине и разметљиво-неукусно и неразумно пренатрпавање различитих грађевинских објеката као и индустријског и пољопривредног отпада у природном амбијенту гдје се стално борави. То што још увијек природни амбијент, бар визуелно, опстаје изгледа да се не дешава зато што га човјек донекле чува него више зато што тај исти човјек нема толико енергије или је не употребљава довољно да би уништио и посљедње остатке природних капацитета.

Једно од битних обиљежја равничарских села Црне Горе огледа се у једном калеидоскопу различитих категорија становника (сталних и повремених) као и њиховом веома различитом практичном и вриједносном односу према живљењу на селу. Одатле произилазе, поред извјесних сличности, веома различити начини живота и то не само у оквиру цјелине сеоског живота него и посебно унутар породичног живота. Тако нпр. у области професионалне дјелатности постоји једно опште правило које потиче још из претходне фазе индустријализације, тј. истовремени рад у друштвеном сектору и пољопривреди. Данас, у Црној Гори скоро нема чисто пољопривредних домаћинстава. У њима најмање један члан приходује дио породичног дохотка изван пољопривреде (запослењем у друштвеном сектору или уживањем пензије). Али, у оквиру исте категорије, тј. истовременог приходавања из два сектора постоје знатне разлике које се крећу од оних којима је основно привређивање у ванпољопривредном сектору, па им пољопривреда дође као допунско за-

нимање, до оних код којих је то обрнуто. Но, поред тога постоје и комплекснији облици приходовања у истом лицу – привређивачу, гдје се, уз рад у индустријском и пољопривредном сектору, привређује у трећем сектору (обично далеко најуноснијем) као нпр. у области трговине, угоститељства, уопште услуга.

Образовни нивои сталних становника у овим селима су веома различити, поготово када се узму у обзир они који имају повремене везе са селом на основу насљедно-власничког односа према имовини, тј. поријеклом су са села. Такође, постоје различите егзистенцијалне зависности од села (чак становника различитих школских нивоа), од оних који су добро ухљебљени од ванпољопривредне професије до оних који су без запослења адекватно својој школској спреми. Постоји, као што је већ поменуто, широк дијапазон практичног вриједносног односа према селу, посебно оних који привремено или дјелимично бораве у односу на оне који стално бораве на селу. Чак постоје разлике и унутар истих категорија. Све говори да су ова насеља права специфичност, како у односу на градски тако и у односу на „чисто” сеоски начин живота. У ствари, јавља се, на одређени начин, истовремено сеоско-градски и градско-сеоски начин живота у овом типу насеља у Црној Гори.

Урбанизација равничарских села као и урбанизација градова чине урбано обједињавање које се креће од градова па преко приградских насеља и тако све до самих ових села. Са изграђеном инфраструктуром и опремљеном комуникационом мрежом ова села се све више изједначавају са градском средином. Уз то захваљујући школовању младих и њиховој међугенерациској (вертикалној) покретљивости, не мијења се само менталитет него и укупни начин живота у овом типу насеља. Нека од ових села постепено се просторно спајају са градовима постајући удобна зона за различите начине живљења и тако као типично зелена зона градова бивају компензација за њихову централну сиву зону. Ту тенденцију развоја условила је, прије свега, индустријализација у друштву, посебно некада малих градова, гдје модерна пољопривреда, како се то истиче у француском часопису „Natur et Progres”, на просто бива колонизована од стране индустрије на бази њеног производног поступка, њених метода и њеног менталитета, независно од тога што се стално бави живим производима а не као индустрија „мртвим” производним предметима (Р. Супек, 226). Али, све чешће спајање градских агломерација, преко приградских насеља, са равничарским се-

лима креће се више у правцу просторног сусједства тих локалитета те њихове боље саобраћајне и уопште комуникацијске повезаности него у правцу њихове функционалне повезаности, интеграције релативно аутономних дјелова у шире области, поготово у погледу међусобних подстицања у правцу развоја друштвеног и културног стандарда. То се чак тако остваривало са неким насељима у велеграду (Београд), као што је Чукарица, иако се она урбано интегрисала у цјелину градске агломерације (С. Вујовић, 1985). Када је у питању начин живота, или да кажемо стил живота, онда поред тога што се начин живота мијења са развојем ових насеља он се и изразито диференцира, посебно генерацијски и по образовним нивоима а можда најмање по материјалним могућностима код разних категорија становника у овом типу насеља.

Карактеристично је да се данас у области пољопривредне производње, чак у постојећим (не)приликама, предоминантно јавља „вриједносно” опредјељење да се што више производи по јединици земљишне површине и тиме из ње извучи што више материјалне користи, чиме се „богато” снадбијевају основне потребе а запоставља прави квалитет живота који подразумијева потпунију људску егзистенцију. Одређени истраживачи то наглашавају као проблем богатих друштава („државâ благостања”) у којима предоминантно влада суви економски прогрес када, у ствари, „даљи економски развој је немогућ уколико не дође до вишег нивоа квалитета живота. Другим речима: социјалне дисфункције економског раста блокирале су сам тај раст” (В. Рус, 1985: 81). Иако је наизглед излишно упоређивати „државу благостања” са државом или друштвом опште кризе и оскудице, ипак то задобија смисао ако ни због чега другог оно због два основна разлога, једног, што се овдје ради о значајном сегменту „државе кризе” – пољопривредној производњи коју ипак криза најмање захвата и другог, што постоји једна општа, бар вербална, оријентација разних политичких опција (позиције и опозиције) за што бржи улазак друштва у модерни свијет. А када је ријеч о пољопривредној производњи (као главном или допунском привређивању), онда није тешко уочити да се основне потребе задовољавају претежно квантитативно, чак у смислу хипертрофиране и уједно нездраве потрошње, док потребе „вишег људског реда” у смислу бољег квалитета живота скоро да уопште и не постоје. То опет не значи да друштво, са аспекта чисто економског раста, довољно користи постојеће природне ресурсе (примјер опустошених планинских и брдских се-

ла).² Тиме се све више намеће друштвена потреба форсирања економског развоја, по цијену привременог ограничења еманципаторских напора, иако еманципаторске промјене са ослобођеним креативним способностима убрзавају економски развој (Ј. Жупанов, 1985 : 69-73). У области пољопривредне производње у Црној Гори, без обзира на *de facto* мале плодне површине, ипак због разноврсних климатских услова (од медитеранских преко континентално-равничарских до изразито планинских) постоје услови узгоја разноврсних пољопривредних култура. Због тих природних услова и уједно туристичких повољности могу се рентабилно развијати *туризам и производња разноврсне здраве хране*, што данас у вријеме бума технолошке цивилизације у свијету представља веома атрактиван и квалитетан изазов. А Црна Гора заиста, по изразитим климатским контрастима (медитеранским и планинским) и изузетним природним љепотама, може нудити специфично уносну туристичку услугу са привредноквалитетним пољопривредним производима и оригинално спреmlеном домаћом храном. Наиме, ради се о комплементарном развоју туризма и пољопривредне производње и то у два смјера, посредним, снабдијевањем туристичке привреде квалитетним природним производима и оригиналним спремањем домаће хране и непосредним, специфичним развојем сеоског туризма. Словенија је, енергично и осмишљено, кренула у организовање сеоског туризма, гдје извјесна Милка Петрич, савјетник за допунске дјелатности у сеоском туризму при Заводу за пољопривреду и шумарство, за примјер ангажује „клијенте” – сеоске домаћице, уз обучавање (курсева) и екскурзије у развијене земље Европе у сврху стицања оперативног искуства, чиме врло успјешно организује кооперативност туризма и пољопривреде (забиљежио Захарије Трнавчевић, дневни лист „Блиц” – издање за Црну Гору, петак 26. јул 2002, стр. 7).

² Друго је питање колико је сувисло а и морално када већ бивша ауторитарна политичка власт пропагира „враћање историје на почетак” (иначе, она се стално враћа на почетак – *in statu nascendi*), тј. намеће враћање запуштеним селима и опустошеним пољопривредним имањима. Наиме, пропагира се враћање селу и пољопривреди огромне армије незпослених, готово оних који губе посао (ваљда због „гриже савјести”). У дневном листу „Политика” појавио се чланак новинара, очигледно вјерног званичној политици са насловом „Повратак на дедовину”, гдје се нуди „ода” спаса егзистенцијално угроженим грађанима и са њима селима (оживљавању запуштених имања) са упутним буђењем осјећања и сјећања на претке и поријекло. (Владимир Ђурђевић, „Политика”, понедељак 19. јул, 1999, Београд).

ВРИЈЕДНОСНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ СТАНОВНИКА РАВНИЧАРСКИХ СЕЛА

Различито разумијевање и практиковање начина живота, као и култура вредновања тог живљења, не односи се само на разлике које се јављају између домаћинства или породица него и на разлике унутар истог домаћинства или исте породице. Генерацијске разлике у вриједносним оријентацијама у оваквом типу насеља више су (да не кажемо далеко више) изражене него у типично градско-урбаним срединама.

Значајан дио младе генерације је школован (од средњег до високог школског ступња) или је у процесу школовања. Опредијељеност да живе на селу, у већини случајева, привременог је карактера (све док се не укаже боља прилика). Али, и они који су опредијељени да стално живе на селу не значи да живе на исти начин као претходне генерације, односно као њихови родитељи. Чешће су појаве да млађе генерације утичу на старије у погледу мијењања њихових опредјељења, уопште схватања и практиковања начина живљења, него што старије генерације могу укључивати млађе у традиционалне моделе живљења на селу. Млађи становници, посебно школовани, на селу, поред суженог обрадивог земљишног простора и боље техничке опремљености и тиме знатно лакшег рада у пољопривреди, опет мање аспирирају да стално бораве на селу. Због тога се јављају облици неодговорнијег односа младих према привређивању на селу, све до оног момента када их притисну сопствене уже породичне обавезе. Дакле, од момента заснивања свог ужег породичног живота код младе генерације нагло наступа преокрет иако истрајавају да сигурније и што прије дођу до жељене егзистенције. Млади су махом захтијевнији и лукративнији од својих претходника, иако често без рационалног увиђања како да ускладе своје аспирације и породичне могућности. Проблем усклађивања аспирација и могућности код млађих генерација у Црној Гори претјерано је детерминисан оним аспирацијама које млади граде, „чак изнад мјере”, на основу очекиване помоћи од својих родитеља. Но, те су појаве вјероватно карактеристичније у Црној Гори, како за сеоски тако и за градски начин живота, него у другим срединама. Зато, није случајно ни то што је међугенерациска покретљивост код Црногораца израженија него код других. Црногорци своје неостварене личне амбиције знају да реактивирају и преусмјере на амбици-

је своје дјеце, не само због своје егзистенцијалне оскудице и саморазумијевања свог мукотрпног живљења него и због престижа, по принципу, да своје дијете (нарочито мушко) не заостаје за другима или чак ако може буде и испред других. Код Црногораца је вјероватно израженија него код других емоционална (некалкулативна) приврженост дједи (неријетко са негативним посљедицама – „супротним ефектом од жељеног”), због још увијек присутних остатака патријархалног менталитета. Није случајно ни то што су нпр. прије Другог рата имућнији, па чак и неки мање имућни сељаци, слали своје синове у подофицирске и официрске школе (академије) као и учитељске школе, како због бесплатног школовања тако и због престижног официрског позива, док су имућније градске породице слале дјецу у цивилне високе школе (факултете).

У кратком посткомунистичком периоду равничарска села су се више промијенила него приградска и градска насеља, а и више, с обзиром на вријеме, у односу на промјене у претходећем комунистичком поретку. У њима, из дана у дан, чак изнад мјере њихове издржљивости, ничу пословни простори. Истина, највише ничу мале трговинске радње (све до типа киоска) и кафићи у складу са новим трендовима, разноврсне „дивље” препродаје као и фарме и занатске радње. Нови облици привређивања у селима не стварају, сами по себи, нову амбијенталност типа градске препознатљивости, али успостављају живљу комуникацију са градом не само као до сада у смјеру село-град него и у обрнутом смјеру град-село. Млади из града више него раније посјећују села. И други грађани то чине иако због сасвим других разлога од оних које имају млади. Док млади то чине претежно због забавних и рекреативних разлога, старије генерације чине то, прије свега, због основних егзистенцијалних разлога, као што су нпр. набавка прехранбених артикала као и коришћења разних занатских услуга. Те нове тенденције окретања „грађана” равничарским селима чине да се колико-толико мијења начин живота скоро свих житеља у овом типу насеља. То се поготово јавља код оних који професионално (једино, претежно па и допунски) обављају неку непољопривредну дјелатност. Када је већ ријеч о младим становницима у овим селима, онда се не могу заобићи облици задовољавања неких њихових потреба. Те су потребе мање-више на нивоу младе генерације која живи у градовима, из једноставног разлога што градови у Црној Гори, сем донекле главног града Подгорице и приморских градова у вријеме љетње сезо-

не, не пружају много више културних понуда него што их пружа овај тип насеља. Све институције културе у градовима као што су музеји, библиотеке, умјетничке галерије и замрли биоскопи, како због самог карактера њиховог дјеловања тако и због начина и интензитета интересовања младих генерација за њих, могу задовољити потребе младих из равничарских села као и потребе градске младе генерације. Но, поред тога, живимо вријеме када се ријетко могу наћи представници младе генерације који су заинтересовани за живот вишег духовног реда. Вриједносне преференције претежно су забављачког карактера као што су: кафићи, видео-филмови и видео-игре, дискотеке, журке, брза излетничка вожња и на несрећу деструктивне потребе: уживање алкохола, дрога, сексуална оргијања, немилосрдне туче, обијања до стварања посебног имиџа, и до убистава и самоубистава. Млади који нијесу у тренду са тим појавама често се означавају „сељацима” или „неспретњаковићима”, независно од тога да ли живе у граду или на селу. Зато, није случајно ни то што млада генерација размишља у правцу – „шта ће им школа” када у друштву много боље пролазе они који су без образовања – „полуписмени бизнисмени” а не стручњаци различитих профилација.

У селима се, по угледу на градове, организују журке „озбиљне и мање озбиљне омладине”, посебно у кућама и викендицама оних који живе у граду а поријеклом су са села. За младе то је атрактивно; одвојени од присмотре старијих, посебно од своје породице, као и због необичног амбијента, а узгред и због могућности уживања у брзој вожњи при ноћном одласку и јутарњем повратку својим сталним досадним боравиштима. Посјете градске омладине селима, било рођацима било пријатељима своје генерације, некада су биле мирнијег али и „озбиљнијег” карактера. Одвијале су се само за вријеме викенда, зимског или лјетњег распуста са укључивањем у пољопривредне послове. У данашње вријеме посјете су више на брзину, забављачког карактера, атрактивније, тако да је младима село интересантно као „пролазна станица” у ланцу забављачке еуфорије. Није случајно можда ни то што баш у вријеме успостављања комфора у селима, а тиме брисања разлике између услова живљења на селу у односу на услове у граду, чешће се јавља пежоративно упућивање ознаке ’сељак’ било „сељацима” било „грађанима”, него по реалном менталитетском или просторном означавању ’сељака’ и ’грађана’.

Поред израженије лукративности младе у односу на старију генерацију када је у питању зарађивање како од пољопривреде тако и од других занимања који стално бораве на селу, млади, такође, више од старијих преферирају луксузније живљење које се, истина, јавља са неусклађеношћу могућности и аспирација тако да иде до грандоманских аспирација. Но, проблем је још више у томе што се са тако претјераном оријентацијом не унапређује квалитет живота. Још за своје вријеме Сретен Вукосављевић је запазио: „У проценивању еволуције целог становања превише се наглашава значај техничких, материјалних, промена у насељу, у грађевинама, уређајима, намештају. Довољно се не увиђа велики значај еволуције самог организовања живота, значај развијања умешности којом се уводи бољи ред у животу у истим грађевинама, уређајима и намештају” (С. Вукосављевић, 1965: 194).

Без обзира на истакнуте разлике између старијих и млађих генерација у погледу успостављања критеријума вриједности према начину живота, опет једни и други знају улагати огромна средства у луксузне ствари: куће-дворце; намјештај набављен у сврху престижа више него за удобну употребу; аутомобил посебне марке чије одржавање и потрошња горива понекад надилазе породични буџет за основне потребе; гробнице-капеле, подигнуте због престижа, да се „зна колико ко има и шта ко може”. Поред тога што културни стандард остаје на истом нивоу или се деформише под притиском преокупације посједовањем, није ријетка појава да „порција основних потреба” остаје на истом нивоу, поготово у погледу начина спремања и преферирања јела. Дешава се и то да грађење имица „квари” нормалну порцију, када штети здрављу и „естетском изгледу” нових газда и њихових породица. Скоројевића има свугдје: у свим мјестима живљења, међу разним професијама, посебно новом „преко ноћи” оријентацијом живљења. Свима је заједничко то што стално теже да постану оно што нијесу а што и не могу да буду. „Јер скоројевић не жуди да буде оно што он сам још увек није, а што би можда могао бити, већ чезне да постане неко други, што он сам није и никада не може бити” (Д. Жунић, 1994: 41). Та скоројевићка психологија еклатантно је изражена код гастарбајтера, као и код новопечених посткомунистичких богаташа, чему не одолијевају ни такви становници у равничарским селима Црне Горе који су ближе граду.

Живот становника у равничарским (ближе граду) селима у много чему се промијенио у односу на то какав је некада био. Стандард је уопште порастао, услови рада знатно су олакшани, опремљеност стамбеног простора више достиже ниво услова живота у граду па и преко тога. То се поготово односи на величину стамбене површине и удобност боравка у њој, која је често повољнија него у градовима. Поред уопште цивилизацијски побољшаних услова живљења, посебно са развијеном инфраструктуром, у великој мјери је порастао образовни ниво, путем редовног школовања млађих генерација. Комуникација са градским срединама није само интензивирала у правцу село-град него и у обрнутом смјеру, град-село. Овај тип насеља, поред бављења пољопривредном производњом у много чему различитог обима и облика у односу на раније типично сељачко-пољопривредно привређивање, истовремено на одређени начин постаје комбинација сеоског и градског начина живота. Тако као да се процес рурализације градова и урбанизације села довршава, посебно када је у питању урбанизација равничарских села ближих граду. Такође, распростирањем градова и тих села све више долази до њиховог спајања у мање-више јединствену градску агломерацију, тако да села „нестају” а градови се нагло увећавају. У ствари, процес урбанизације од града према селима текао је, истина у различито вријеме, у све три просторне димензије, прво, процес урбанизације простора око града (*субурбанизација*) који се и данас допуњава-дограђује, преуређује, граде нови објекти на рушевинама старих објеката и затим други процес *пери-урбанизације* на периферији градова – градским предграђима и на крају урбанизација равничарских села ближих граду (*пурбанизација*). Градови се, дакле, увећавају не само растом, по себи, него и урбанизацијом села ближих граду, њиховим просторним ширењем према граду, једноставним просторним спајањем са градом, али, разумије се, уз развој инфраструктуре у њима, како би се коначно административном одлуком одређивали простор и становништво који припадају градској агломерацији. Тиме, последице прве рурализације наглом индустријализацијом и абсорпцијом радне снаге из удаљених од града села (претежно брдских и планинских), градови доживљавају другу, истина безболнију, рурализацију урбанизацијом равничарских села ближих граду и њиховим присаједињењем градским агломерацијама. То производи, на основу поријекла, различит саморазумијевајући менталитет код грађана у таквим градским агломерацијама. Зато

није случајно што многи 'увријеђени' грађани себе саморазумијевају 'чистим грађанима' самоозначавајући се 'старим грађанима' иако тај стереотип више граде у односу на усељене „чисте сељаке” у градове првим налетом индустријализације под диригованим комунистичко-идеолошким планом него на сељаке-грађане приградских насеља и равничарских ближе граду села. Према томе, *summa summarum* све се промијенило, набоље или нагоре, у градовима и свим типовима села у Црној Гори, те није ни најмање случајно то што се у ново-постојећим условима води један нови начин живота, поготово у равничарским селима који су ближи граду. У ствари, ради се о једној својеврсној мјешавини сеоског и градског начина живота, гдје старије генерације више преферирају сеоски стил живота док млађе мање или више градски.

У равничарским селима ближе граду, уз све већи образовни ниво млађих генерација, живот све више поприма уједначавајући егзистенцијални ниво код разних породица. Углавном, у овом типу насеља скоро да нема породица које оскудијевају у задовољавању основних потреба. Штавише, дешава се и то да породице које су са мањим пољопривредним посједима не живе само лагодније него неке чак квалитетније од пољопривредних „богаташа”. Наиме, ради се о томе да постоје двије супротне категорије пољопривредних газда, *активне* и *пасивне газде*, гдје први, без обзира на завидну пољопривредну механизацију, раде мукотрпно „од зоре до мрака”, такорећи без слободног времена, док други – пасивне газде само по посједовном листу (на папиру), рачунају се газдама иако им је приходовање од имовине без интензивније обраде тако симболично да не представља никакво богатство. Неријетко, много више профитирају „сиромашни” који узимају имовину у закуп или откупљују од газда готове самоникле производе. То говори колико је пољопривредна производња на ниској цијени у друштву, како у погледу реализације производа оних који интензивно привређују тако и у погледу користи од имовине онима који је не обрађују интензивно.

Равничарска села ближе граду, са развијеном инфраструктуром, за разлику од брдских и планинских од града удаљених села, нијесу само сачувала него и значајно унапредила, амбијент за боравак у њима не само пољопривредних произвођача него свих категорија становника па чак и интелигенције. Она су, такође, створена како за стални тако и за повремену боравак разних категорија становника, чиме (п)остају друштвено значајна база разноликих становника за

основно и за допунско привређивање. У њима се у знатној мјери побољшао праг подношљивости за стални боравак разних категорија становника у односу на вријеме почетне нагле индустријализације и предурбанизације у друштву. Укупни социјални амбијент у односу на некадашње стање напуштања села, посебно младих школованијих кадрова, у значајној мјери се измијенио и чак постао пожељан за стално борављење. Друго је велико питање колико ће сазријвати свијест свих категорија власника и произвођача пољопривредних добара као и, прије тога, колико ће их стимулисати владајуће и стручне структуре друштва, да схвате значај и значење чувања и унапређивања природе, производње и коришћења природне здраве хране а све, прије свега, у сврху чувања и унапређивања природности човјека. Са развојем ових села, уз разумну мјеру односа човјека у погледу привређивања у њима, црногорско друштво би морало улагати средства и примијењивати адекватно знање у ревитализацију брдских и планинских од града удаљених села, поготово у погледу производње природно-здравих прехранбених производа и њиховог посредног и непосредног повезивања са туристичком привредом.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујовић, С. (1985), *Живети на Чукарици (Социолошко истраживање Бановог Брда и Жаркова)*, Институт за социолошка истраживања, Београд
- Вукосављевић, С. (1985), *Историја сељачког друштва II – Социологија становања*, Научно дело, Београд
- Eliot, T. S. (1949), *Beitr. zum Begriff der Kultur*, dtsh, G. Hensel, према: W. Perpeet, „Kultur”, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. von Joachim Pitter und Karlfried Gründer, Band 4, Verlag Schwabe & Co, Basel, 1976.
- Жунић, Д. (1994), *Свакидашњи укус (Критика моћи суђења)*, Просвета, Београд
- Жупанов, Ј. (1985), *Социолошки видици развоја – Тезе*, Социологија, бр. 1-2, Београд
- Коковић, Д. (1997), *Пукотине културе*, Просвета, Београд
- Lefebvre, H. (1969), *Дијалектички материјализам – критика свакидашњег живота*, Напријед, Загреб
- Лукић, Р. (1965), *Предговор* за књигу: С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II – Социологија становања*, Научно дело, Београд
- Олпорт, Г. (1969), *Склоп и развој личности*, Култура, Београд
- Рус, В. (1985), *Друштвени развој и квалитет живота – Тезе*, Социологија, бр. 1-2, Београд

Simmel, G. (³1926), *Der Konflikt der modernen Kultur; Der Begriff und die Tragödie der Kultur*, in: *Philosophie der Kultur*, (²1929), према: W. Perpeet, „Kultur“, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie (Kultur, Kulturphilosophie)*, Hrsg. von Joachim Pitter und Karlfried Gründer, Band 4, Verlag Schwabe & Co, Basel, 1976.

Супек, Р. (1989), *Ова једина земља*, III допуњено издање, Глобус, Загреб
Хелер, А. (1978), *Свакодневни живот*, Полит, Београд

Ratko R. BOŽOVIĆ

THE WAY OF LIFE IN THE VILLAGES
OF MONTENEGRIAN PLAINS

Summary

In this paper the author first considers theoretically different meanings of the way of living as a category which comprises all the forms of everyday human existence. After that, he presents a critical review of those interpretations of culture which take the culture as the way of life, and by the very idea make *differentia specifica* between culture and the way of life, and the way of life, where the way of life includes culture or particular elements of culture as a segment of the whole existence of mankind.

The author particularly points out the specificity of the development of the plain villages of Montenegro together with the phenomenon of rapid industrialization and urbanization of the society. This type of village with the developed infrastructure has very much approached urban agglomerations. Different forms of relations of the permanent and temporary inhabitants towards this type of community, together with the more and more frequent communication, especially of the younger inhabitants, with the urban way of life, creates a specific milieu in them, which, in fact, represents a sort of mixture of rural and urban way of living.

